

ПЛАМЕН КАЛЧЕВ

**ТОРМОЗЪТ ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ
В УЧИЛИЩЕ
Метод за оценка**

**София
2015**

Пламен Калчев
ТОРМОЗЪТ ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ В УЧИЛИЩЕ
Метод за оценка

Пламен Калчев

ТОРМОЗЪТ ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ В УЧИЛИЩЕ
Метод за оценка

София
2015

Пламен Калчев. Тормозът от връстниците в училище. Метод за оценка

Copyright © Пламен Калчев, 2015

Материалът може да бъде свален от сайта на специалност *Психология* на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Продължаващо обучение: <http://phls.uni-sofia.bg/article/110#tab152>.

Авторът дава право на заинтересованите потребители да използват метода, без да изисква предварително разрешение.

Съдържание

УВОД	9
1. ИНСТРУМЕНТАРИУМ	13
1.1. ВЪПРОСНИК ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В КЛАСА – РЕЙТИНГОВА СКАЛА ЗА УЧИТЕЛЯ.....	13
1.2. ВЪПРОСНИК ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В КЛАСА – РЕЙТИНГОВА СКАЛА ЗА УЧЕНИЦИТЕ.....	17
1.3. САМООПИСАТЕЛЕН ВЪПРОСНИК ЗА УЧЕНИЦИТЕ.....	22
1.4. МЕТОД НА ПОЩЕНСКА КУТИЯ	24
2. ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕЖДАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	26
2.1. ВРЕМЕ НА ПРОВЕЖДАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО.....	26
2.2. ЕТАПИ НА ПРОВЕЖДАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	26
2.3. ПРОЦЕДУРА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО.....	28
3. НАСОКИ ЗА ОБРАБОТКА И АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ	33
3.1. ВЪПРОСНИК ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В КЛАСА (ЗА УЧИТЕЛЯ)	33
3.2. ВЪПРОСНИК ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В КЛАСА (ЗА УЧЕНИЦИТЕ).....	35
3.3. САМООПИСАТЕЛЕН ВЪПРОСНИК ЗА УЧЕНИЦИТЕ.....	36
ПРИЛОЖЕНИЯ	51

Увод

Агресията в училище предизвиква основателно безпокойство у родители, учители и в обществото като цяло. През юношеските години, с нарастване на физическата сила, се увеличава рискът за сериозно физическо нараняване и саморазправа. Проблемът не се ограничава с потенциалната физическа или психична вреда, нанесена на жертвата, защото агресивността е част от по-общ жизнен стил, свързан с позитивни нагласи към насилието, пренебрегване на правата на другите, нарушаване на правилата на поведение вкъщи и в училище, асоциални прояви, отклоняващо се поведение и проблеми с полицията.

Значителна част от агресивните деца формират нагласи за света като грубо, безкомпромисно място, в което оцелява по-силният, отношението към другите се основава на недоверие и очаквана враждебност или провокация; паралелно се развива изкривена представа за значимостта на собствената личност. В дългосрочен план за агресивните деца е по-малко вероятно да завършат образованието си и да си намерят подходяща работа; налице е също повишен риск от криминални прояви и разстроени партньорски отношения в зряла възраст.

Тормозът от връстниците в училище е особена форма на:

1. *враждебна, злонамерена* агресия (извършвана с цел причиняване на физическо или психическо страдание),
2. осъществявана *многократно* (систематично, за продължителен период от време)
3. от един ученик (група ученици) върху друг ученик от позицията на *злоупотреба със сила* (жертвата е очевидно по-слаба и не може успешно да се защити).

Именно повтарящият се характер и очакването на жертвата, че тормозът отново и отново ще продължава, усилва травмиращия характер на действията на агресора и крие риск от краткосрочни и дългосрочни последици за благополучието на жертвата¹.

Не всички форми на тормоз имат крайно враждебен, безмилостен характер. Заедно с тях съществуват и други, „по-безобидни“, при които като че ли отсъства съзнателното намерение за причиняване на физическа или психична болка (агресорът сякаш не си дава сметка за страданието, което причинява). Подобен тормоз може да се нарече „нехаен“ или „лекомислен“, а участващите – конформисти, които не знаят или не разбират какво правят. За тях дразненето и подигравките са по-скоро безобидна игра, от която извличат известно удоволствие (не толкова от страданието на жертвата, а от чувството за групова принадлежност). Сериозността на „лекомисления“ тормоз обаче не трябва да се подценява, тъй като и той причинява страдание на жертвата. Разграничаването на злонамерения и „безобиден“ тормоз е важно и с оглед на третирането на проблема и подходите за решаването му.

Затова, независимо от формите, ранната идентификация на взаимоотношенията на тормоз е предпоставка за превенция и условия за успешна интервенция.

Тази разработка представя метод за оценка на тормоза от връстниците в училище – описание на инструментариума и детайлни насоки за провеждане на изследването, обработката и анализа на резултатите.

Методът е предназначен за масово изследване в училище (за обхващане на голям брой ученици) и от тази гледна точка трябва

¹ От терминологична гледна точка може да възникне въпросът кой от двата варианта на обозначаване на взаимоотношенията е по-точен: *тормоз от съучениците* или *тормоз от връстниците*. Формално първият вариант е по-прецизен, тъй като тормозът може да се осъществява и от по-големи ученици над по-малки. От друга страна, класът задава най-продължителния и основен контекст на общуване с връстниците и отношенията на тормоз се съсредоточават именно в рамките на тази формална група. От тази гледна точка двата варианта до голяма степен са синоними, но вторият – *тормоз от връстниците*, изглежда по-близък до всекидневното общуване и затова е предпочетен в разработката.

да е кратък и икономичен за употреба (като време и изисквани ресурси за реализация), без това да е за сметка на качеството на получаваната информация. Затова информацията се събира от:

- два източника: учениците и учителите;
- с помощта на два вида инструменти: рейтингови скали и самоописателен въпросник;
- на два етапа: първоначално се идентифицират проблемните класове, в които на втория етап се извършва по-детайлно проучване.

Целта на изследването е да се идентифицират основните характеристики на тормоза в дадено училище: честота, форми, „горещи“ точки в училище, основни канали за комуникация и тяхната ефективност, статуси на потенциалните участници, реакции на тревожност и безпокойство по повод на тормоза, както и възможни действия при случай на тормоз. Резултатите позволяват не само да се уточни спецификата на явлението в дадено училище, но да се идентифицират и ресурси за справяне с проблема, в частност възможности да се ангажират и „неутрални наблюдатели“ – учениците, които не участват директно, но без чиято активна роля (и оказването на групов натиск за прекратяване на тормоза) не е възможно да се постигне дългосрочно решение.

Обработката на резултатите е максимално опростена и не изисква сложни статистически процедури. В повечето случаи тя се ограничава до честотен анализ, изчисляване на средни стойности или анализ на двумерни таблици¹.

¹ За сравнение, *Скалата за агресия и виктимизация от връстниците* е сложен психологичен инструмент, предназначен за диференциална оценка на индивидуално равнище чрез разграничаването на пет вида *виктимизация* (физическа, вербална, индиректна, употреба на власт/принуда и кибервиктимизация), четири вида *агресия* (физическа, вербална, индиректна и киберагресия) и получавана *социална подкрепа в класа*. За инструментa и неговото използване вж. публикуваното ръководство от П. Калчев: *Скала за агресия и виктимизация от връстниците*. С.: Изток-Запад, 2014 (вж. също http://iztok-zapad.eu/uploads/materials/Skala_agresia_viktimizacia.pdf). Изследвания на проблема са представени и в монографията на П. Калчев: *Тормоз и виктимизация от връстниците. Проблеми на психосоциалната адаптация*. С.: Парадигма, 2003. Позоваванията по-долу в текста на получени у нас резултати са взети от посочените източници.

1.

ИНСТРУМЕНТАРИУМ

Тази глава включва описанието на четири инструмента за получаване на информация за тормоза в училище от връстниците:

1. *Въпросник за взаимоотношенията в класа – рейтингова скала за учителя.*
2. *Въпросник за взаимоотношенията в класа – рейтингова скала за учениците.*
3. *Самоописателен въпросник за учениците.*
4. *Метод на „пощенска кутия“.*

В съответствие с изискването за икономичен характер на изследването, всеки от методите е кратък и приложим за голям брой изследвани лица. По-долу са представени логиката и основанията на конструирането на всеки от инструментите, а пълното им описание е дадено в *Приложения 1–4*.

1.1. ВЪПРОСНИК ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В КЛАСА: РЕЙТИНГОВА СКАЛА ЗА УЧИТЕЛЯ

Инструментът включва два листа. Първият съдържа информация за спецификата и формите на тормоз, характеристиките на типичната жертва, както и на детето, което едновременно е агресивно и е обект на негативно отношение от страна на връстниците. Вторият лист включва 12 въпроса, три от които имат по два подвъпроса, отговорите на които изискват допълнително да се отбележи за броя на учениците в класа, вкл. по пол (вж. *Приложение 1*). Въпросите имат за цел да идентифицират три категории ученици, които са в риск за статус на *жертва*, *агресор-жертва* и *агресор*.

1. Въпроси 1–5 са предназначени за определяне на статуса на жертва на тормоз от връстниците в училище.

- Въпроси 1–3 оценяват индиректно има ли в класа деца с потенциален статус на жертва, а отговорите дават информация за наличието на *личностни характеристики*, които са рискови за статуса на жертва, *отношението* на съучениците и *продължителността* на подобно отношение (**въпрос 1:** „Има ли в класа Ви деца, които са тревожни, неуверени, изолирани, без приятели?“; **въпрос 2:** „Ако има такива деца, как се отнасят останалите към тях?“; и **въпрос 3:** „Ако в класа има деца, към които останалите се отнасят зле, кога за пръв път го забелязахте?“).
- **Въпрос 4** изисква директна идентификация на деца със статус на жертва („Ако имате предвид колко чести и колко сериозни са нещата, които се случват с тези деца, как бихте ги определили?“).
- **Въпрос 5** проучва тежестта на проблема от гледна точка на необходимостта от интервенция („Ако в класа има деца, към които останалите се отнасят зле, необходима ли е специална интервенция от страна на възрастния?“).

2. Въпроси 6–9 имат за цел да идентифицират **статуса на агресор-жертва**: детето, което едновременно е агресивно и е обект на негативно отношение от страна на връстниците.

При тези деца се съчетават високи равнища на агресия и тревожност (и съответно се наблюдава неустойчиво поведение – преходи от агресивни към подчинени роли в различни ситуации). По правило те са *реактивно*, а не *проактивно* агресивни, характеризират се с импулсивност и хиперактивност и като цяло се държат по начин, който дразни околните, предизвиква напрежение и ответна агресия. За разлика от „ефективните“ (хладнокръвни) агресори, при тях се наблюдават гневни изблици, ниско равнище на емоционален и поведенчески контрол, а агресията се мотивира от гняв и фрустрация. Децата в смесения статус на агресор-жертва може да се определят като „неефективни агресори“, на които останалите отмъщават, но и като „агресивни жертви“, които на свой ред са започнали

да тормозят другите. От тази гледна точка са възможни и двата източника за попълване на „смесения“ статус.

За идентификация на тези деца се използват четири въпроса:

- Първите два оценяват *индиректно* потенциалния статус на агресор-жертва: наличие на деца с рискови за този статус *личностни характеристики* (слаб самоконтрол, емоционална дерегулация, импулсивно, неовладяно поведение и др.) и *ответните реакции* на връстниците (**въпрос 6:** „Има ли в класа деца, които са импулсивни, със слаб самоконтрол, лесно се разгневяват, бурно реагират, ако останалите им пречат?“ и **въпрос 7:** „Ако има такива деца, как се отнасят останалите към тях?“).
- **Въпрос 8** изисква директна идентификация на оценявания статус („Ако имате предвид колко чести и колко сериозни са нещата, които се случват, как бихте определили тези деца?“).
- **Въпрос 9** оценява тежестта на проблема от гледна точка на необходимостта на интервенция („Ако в класа има деца с неовладяно, импулсивно поведение, необходима ли е специална интервенция от страна на възрастния?“).

3. Въпроси 10–12 идентифицират статуса на агресор.

- **Въпрос 10** оценява действия и характеристики, асоциирани със статуса на „чистия“ (ефективен) агресор: проактивна агресия и склонност към доминиране („Има ли в класа деца, които обичат нарочно да дразнят и да се подиграват на другите, опитват се да доминират, държат се грубо, агресивно и без видима причина?“).

Терминологично уточнение: в случая терминът „агресор“ се използва в по-тесен смисъл: дете, което тормози другите. Както беше посочено, агресията е по-широко понятие, а тормозът е особен вид агресия и от тази гледна точка има основание в рамките на този тип взаимоотношения агресорът да се означи с различен термин: например детето, което измъчва или издевателства над другите. Макар да съответстват на класическите случаи на злона-

мерен тормоз, подобни термини се асоциират с по-тежките, безмилостни форми, които невинаги са налице при по-леките, „безобидни“ форми на тормоз. Затова в случая е предпочетен по-неутралният термин „агресор“. Акцентът обаче е върху проактивните, непредизвикани форми на агресия, които според много изследвания, заедно със склонността към доминиране и употреба на власт/принуда, са характерни за децата, които тормозят другите в училище.

- **Въпрос 11** изисква от учителя директно да идентифицира статуса на дете, което тормози другите в училище („Ако в класа има такива деца, бихте ли определили действията им като тормоз, т.е. целят да причинят страдание на очевидно по-слабо от тях дете, като действията се повтарят многократно, за продължителен период от време?“).
- **Въпрос 12** оценява тежестта на проблема от гледна точка на необходимостта от интервенция („Ако в класа има деца, които обичат да дразнят, да се подиграват на другите, да доминират и се държат агресивно без видима причина, необходима ли е специална интервенция от страна на възрастния?“).

Всички въпроси към учителя са закрити, но съдържат широк диапазон отговори, включително и „по-меки“ варианти. Целта е да се избегне внушаването на съгласие с наличието на тежки форми на оценяваното поведение.

При анализа на данните от учителя:

1. От една страна, трябва да се има предвид, че учителите по правило са добри оценяващи (експерти) на детското поведение, тъй като:
 - задълженията им включват всекидневно наблюдение за дълъг период от време на деца от една и съща възраст в относително постоянна среда;
 - обикновено са мотивирани и добре тренирани наблюдатели и имат представа какъв тип поведение трябва да се определя като типично (нормативно).
2. От друга страна, тормозът, особено в по-тежките си форми, се практикува на места без надзор от възрастните,

но в присъствието на наблюдатели („аудитория“ от връстници). Желаящите да съобщят за инцидента обаче са малко, а самата жертва също рядко се обръща за помощ към учителите (приоритет в това отношение имат родителите и приятелите). С възрастта относителният дял на децата, които не съобщават на никого за тормоза, се увеличава. Затова учителят (и педагогическият състав) невинаги си дава сметка дори за продължителните взаимоотношения на тормоз. Това е причината тежестта на проблема често да се подценява в информацията от учителя.

Най-добрите „експерти“ за това какво се случва в класа, несъмнено са съучениците. Затова в рамките на изследването вторият източник на информация са те.

1.2. ВЪПРОСНИК ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В КЛАСА: РЕЙТИНГОВА СКАЛА ЗА УЧЕНИЦИТЕ

Инструментът се състои от един лист и включва 6 въпроса, три от които имат по два подвъпроса (допълнително се отбелязват данни за пола, възрастта и класа). Въпросникът може да се изпълзва в два варианта: Форма А и Б (вж. *Приложения 2–3*).

Целта на въпросите е да идентифицират три категории ученици: *жертви на тормоз*, *ученици с просоциално поведение* и *агресори*. Във въпросника преднамерено не се използват термини от типа „тормоз“ или „издевателства“, тъй като те може да звучат прекалено силно, а целта в случая е да се зададе по-широка рамка за дефиниране на проблема.

Оценката на просоциалното поведение, от една страна, цели да разсее впечатлението у изследваните лица, че въпросите се отнасят само до негативни характеристики на междуличностните отношения, но по-важното основание е чрез тях да се получи информация за учениците с подчертано просоциално поведение като възможен ресурс за справяне с проблема. В случая обаче трябва да се има предвид, че просоциалното поведение в класа не предполага непременно приемането на роля на *защитник на жертвата* – обичайните прояви на съчувствие, загриженост, взаимопомощ в отношенията между връстниците невинаги са достатъчни,

за да се заеме активна позиция в защита на жертвата (и дори конфронтиране с агресора/агресорите). От тази гледна точка не всички деца с просоциално поведение се оказват в ролята на *защитник на жертвата*, но наличието на такива деца в класа прави по-вероятна подобна позиция.

За всеки от трите статуса – *жертва*, *ученик с просоциално поведение* и *агресор* – са предназначени по два въпроса: първият се отнася да типичните форми на поведение, а вторият – до честотата им на проява.

1. Въпроси 1–2 се отнасят до статуса на **жертва на тормоз от връстниците**.

- **Въпрос 1** описва типични форми на негативно отношение към децата жертви („Има ли в класа ученици, към които останалите се отнасят зле: обиждат ги, подиграват им се, блъскат ги грубо или ги удрят, разпространяват за тях клюки, слухове, изключват ги от нещата, които останалите правят заедно?“).
- **Въпрос 2** конкретизира честота на подобен тип негативно отношение: честотата на тормоза е принципно важен параметър в оценката на тежестта на проблема („Ако има ученици, към които останалите се отнасят зле, колко често се случват такива неща?“).

2. Въпроси 3–4 идентифицират ученици с подчертано просоциално поведение в клас.

- **Въпрос 3** оценява форми на просоциално поведение („Има ли в класа ученици, които обичат да помагат на другите, застъпват се за по-слабите, защитават тези, които имат нужда?“).
- **Въпрос 4** проучва честотата на подобен тип поведение. („Ако има такива ученици, колко често помагат на другите?“).

3. Въпроси 5–6 оценяват поведение, характерно за **агресора**.

- **Въпрос 5** се отнася до прояви на проактивна, непровокирана агресия и склонност към доминиране/употреба на власт и принуда в междуличностните отношения („Има ли

в класа ученици, които обичат да командват, да карат другите да правят неща, които не искат, държат се грубо, агресивно и без причина?“).

- **Въпрос 5** уточнява честотата на агресивните прояви („Ако има такива ученици, колко често те се държат по този начин?“).

Принципно важен въпрос при събирането на информацията е формата на проучването. В описания по-горе вариант всички въпроси за поведението на съучениците в класа изискват посочване на *броя* на съучениците в класа, за които даденото поведение е характерно, но не и на *имената* на конкретни ученици. Алтернативата е директно да се посочват имената на съучениците с подобни прояви, а не техният брой. Формата на въпросника лесно би могла да се приспособи към подобен подход. Например в представения първоначално вариант (**Вариант А**) въпрос 1 е зададен по следния начин:

ВАРИАНТ А		
ВЪПРОС	ОТГОВОРИ	
1. Има ли в класа ученици, към които останалите се отнасят зле: обиждат ги, подиграват им се, блъскат ги грубо или ги удрят, разпространяват за тях клюки, слухове, изключват ги от нещата, които останалите правят заедно?	1. Да, има. Общо: _____ Момчета: _____ Момичета: _____	2. Не, няма.

Този вариант би могъл да се преформулира и да се включи изискването да се посочат конкретни имена.

ВАРИАНТ Б		
ВЪПРОС	ОТГОВОРИ	
1. Има ли в класа ученици, към които останалите се отнасят зле: обиждат ги, подиграват им се, блъскат ги грубо или ги удрят, разпространяват за тях клюки,	1. Ако има, посочи имената им: _____ _____ _____	2. Не, няма.

слухове, изключват ги от нещата, които останалите правят заедно?	_____	_____
--	-------	-------

Или въпрос 5:

ВАРИАНТ А		
ВЪПРОС	ОТГОВОР	
5. Има ли в класа ученици, които обичат да командват, да карат другите да правят неща, които не искат, държат се грубо, агресивно и без причина?	1. Да, има. Общо: _____ Момчета: _____ Момичета: _____	2. Не, няма.

Съответно да се промени така:

ВАРИАНТ Б		
ВЪПРОС	ОТГОВОР	
5. Има ли в класа ученици, които обичат да командват, да карат другите да правят неща, които не искат, държат се грубо, агресивно и без причина?	1. Ако има, посочи имената им: _____ _____ _____	2. Не, няма.

С натрупването на достатъчен брой независими оценки (номинации от връстниците), ако в класа има ученици с посочените характеристики, неизбежно ще се появят едно или повече имена, за които до голяма степен ще има консенсус в оценките.

Вариант Б има очевидно преимущество: той води до незабавно идентифициране на децата, които се нуждаят от помощ (жертвите) или от интервенция и консултиране, за да се прекрати тормозът (при агресорите).

От друга страна, използването на Вариант Б поражда и някои проблеми.

- Етично ли е анонимно да се посочват имена на конкретни лица, като им се вменяват негативни характеристики? Отговорът не е еднозначен или поне е предмет на дискусии.

- Изискването за посочване на конкретни имена е по-вероятно да породи съпротива срещу попълването на въпросника и да доведе до формално ограждане на отговорите „Не, няма“.
- При посочване на имена на конкретни ученици е по-вероятно да се получи информация за „неутралните наблюдатели“ – учениците, които не са ангажирани с тормоза. Когато отговарят за имена на деца с агресивно поведение, самите агресори очевидно няма да са искрени (включително няма да посочват себе си), но не е лесно да се прогнозира и отговорите на жертвата. Например ако в класа има трайно установили се отношения на тормоз, жертвата бързо и незабележимо (за провеждащия изследването) може да получи категорично предупреждение да не издава тези, които я тормозят. По-късно тя може да бъде обвинена, че е доносила, дори ако *не е посочила* имена върху листа. Затова е възможно жертвата дори публично да демонстрира, че не е писала имена върху листа, преди да го предаде.
- Възможно е преднамерено набеждаване на определени ученици от страна на други ученици (група в класа). Това обаче е по-малко вероятно в ситуация, когато въпросникът се попълва само от част от учениците, избрани на случаен принцип (вж. глава 2: „Организация и провеждане на изследването“).
- Етикетирането на даден ученик като жертва или агресор крие риск от допълнителни негативни последици, ако се наруши принципът на поверителност на информацията. Затова при използването на Вариант Б е абсолютно задължително информацията за конкретните ученици да остане у специалиста, отговорен за провеждане на изследването (училищния психолог/педагогическия съветник), и резултатите да се използват само за целите на изследването.
- Проблемите с номиниране на конкретни връстници са още по-големи, ако изследването се провежда от класния ръководител (подобен вариант е допустим, особено при наличие на голям брой паралелки; вж. по-долу глава 2:

„Организация и провеждане на изследването“), въпреки мерките за осигуряване на анонимност.

От друга страна, основният недостатък на Вариант А е липсата на яснота за основните действащи лица. Този недостатък отчасти се компенсира чрез отбелязване на личен код (в рамките на анонимното изследване), чрез който всеки ученик по-късно би могъл да получи информация от психолога/педагогическия съветник за резултатите от проучването. Подобен подход обаче е по-ефективен при *Самоописателния въпросник за учениците* (вж. § 1.3 и глава 2: „Организация и провеждане на изследването“), тъй като при рейтинговата скала въпросите се отнасят до оценка на трети лица.

В заключение: и двете форми (А и Б) имат предимства и недостатъци. Право на ръководството на училището заедно с отговорния за изследването специалист (психолог/педагогически съветник) е да преценят кой от двата варианта е по-добре да се използва в конкретния случай. Затова в настоящата разработка са представени и двата варианта (вж. *Приложения 2–3*).

Очевидно е, че въпросникът за учителя също може лесно да се трансформира във вариант, при който се изисква посочване не на броя, а на имената на конкретни деца. В този случай обаче се използва само вариант А (за броя на лицата) по две причини: (1) директното изискване учителят да посочи имена на ученици върху листа може да го провокира към по-голяма предпазливост и (2) ако учителят е отбелязал, че има такива ученици в класа (като брой), имената им може да се уточнят по-късно (при спазване на принципа за поверителност).

1.3. САМООПИСАТЕЛЕН ВЪПРОСНИК ЗА УЧЕНИЦИТЕ

При този подход ученикът анонимно отговаря за неща, случили се със самия него или на които е бил свидетел.

Въпросникът се състои от три листа, първият от които съдържа определение на тормоза, характеристики и форми, както и разгра-

ничаване на тормоза от по-общото явление агресия. Вторият и третият лист включват 16 въпроса (два от които са с подвъпроси); изисква се и отбелязване на данни за пола, възрастта и класа.

В съответствие с наложилата се практика, въпросите обхващат няколко основни теми:

- *Форми на тормоз*: физически атаки (блъскане, удряне), директни вербални форми (обиди, дразнене), индиректни вербални форми (опити за злепоставяне, настройване на другите), властови отношения/принуда с цел доминиране или получаване на облаги (заплахи, изнудване, искане на пари), „посегателства“ върху личните вещи, киберформи (базирани на комуникация в социалните мрежи или мобилни връзки).
- *„Горещите“ точки в училище*: къде се случва тормозът.
- *Честота на тормоза*: в този случай ученикът отговаря колко често е бил обект на подобно отношение (в съответствие с наложилите се международни критерии, въз основа на честотата се дефинира статус на „жертва“, което позволява да се премине и към категориална оценка).
- *Продължителност на тормоза* – тази информация е важна при оценката на тежестта на проблема.
- *Характер на тормоза*: групов или индивидуален; ограничен в рамките на класа или тормоз, включващ участието на ученици и от други класове; от ученици от същия пол или участие на ученици и от двата пола.
- *Основни канали за комуникация*: с кого се споделя и дали споделянето се е оказало ефективно.
- *Последици от тормоза* – налице ли е безпокойство/тревожност от възможен тормоз.
- *Нагласи към тормоза в рамките на класа* (микросредата, в която проблемът възниква и ескалира) с шест варианта на отговор, обединени в три групи: (а) подкрепа за жертвата (в два варианта – директна или индиректна); (б) пренебрегване на проблема/отстраняване от ситуацията (със или без наличие на съчувствие); и (в) подкрепа за тормоза

(в по-активна или по-пасивна форма). Оценката на нагласите към тормоза е значима за интервенцията от гледна точка на съществуващите ресурси в микросредата, в която проблемът е възникнал и трябва да се реши.

Инструментът включва и два въпроса за броя на жертвите и на тези, които тормозят. Интерес представлява сравнението с данните, получени въз основа на споделения личен опит.

1.4. МЕТОД НА ПОЩЕНСКА КУТИЯ

Подобен подход изисква поставяне на пощенска кутия в училището. По този начин всеки ученик може да изпрати съобщение до психолога/педагогическия съветник.

Без значение какъв е конкретният проблем, пощенската кутия позволява на психолога (педагогическия съветник) да получава информация за лични проблеми от учениците, за проблеми на други деца в училището, както и по други въпроси, вълнуващи учениците.

Пощенската кутия трябва да се постави отвън, близо до кабинета на психолога, на достатъчно дискретно място, което позволява да се остави съобщение, без това да се демонстрира публично. Всеки ученик в училище трябва да може да споделя проблеми, които го вълнуват – неща, които лично е преживял или на които е бил свидетел.

Правилата за използване на пощенската кутия предполагат:

- избор на подателя на формата на съобщението: *явна* или *анонимна* (без да се акцентира излишно върху втория вариант; възможността авторът на съобщението да не посочва името си трябва специално да бъде уговорена предварително);
- в случаите, когато съобщението е в явна форма и ученикът се е подписал под съобщението, неговата самоличност трябва да се защити (случаите на нарушаване на поверителния характер на информацията са добре известни на професионалистите и не се нуждаят от уточняване).

Когато посоченият подход е популяризиран сред учениците, изяснени са функциите и целите на подобна форма на комуникация, а психологът (педагогическият съветник) е добре познат и се ползва с доверието на учениците, такъв канал на комуникация предлага допълнителен източник на информация за проблемите на децата.

По отношение на тормоза от връстниците информация може да се получава както от жертвите на тормоз, така и от неутралните наблюдатели, които често изпитват дискомфорт от това, което се случва в класа, но предпочитат да не се намесват директно. На практика пощенската кутия насърчава децата да споделят преживени или наблюдавани инциденти на тормоз, включително в анонимна форма. Тя е и начин да се активизират невключените наблюдатели, които с мълчанието си или с пренебрегването на проблема на практика подкрепят тормоза. Затова, особено ако проблемът е по-сериозен, може да се допусне, че информация за него ще стигне до психолога/педагогическия съветник и чрез пощенската кутия.

2.

ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕЖДАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

2.1. ВРЕМЕ НА ПРОВЕЖДАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Препоръчително е изследването да се провежда не по-рано от **7–8 седмици** след началото на учебната година. Подобен подход се е наложил в практиката и се обосновава от необходимостта учениците да отговорят на първо място за актуалния си опит в училище (а не за този от миналата учебна година).

2.2. ЕТАПИ НА ПРОВЕЖДАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

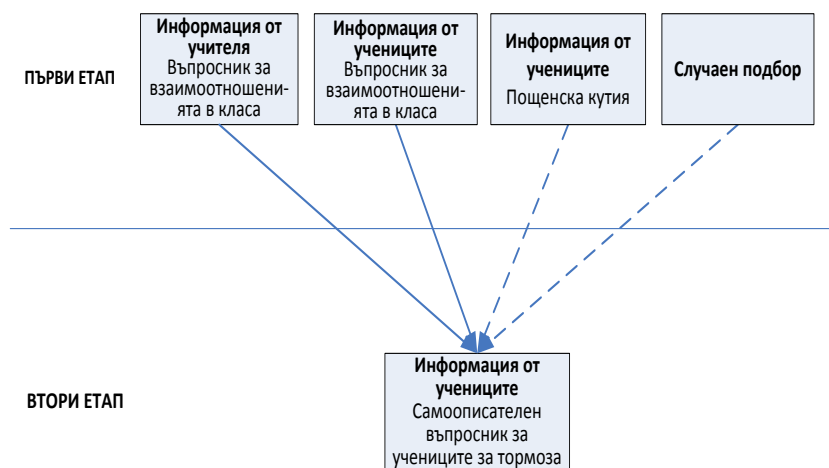
Изследването се провежда на два етапа:

1. Първо се идентифицират проблемните класове: чрез данните от въпросниците за взаимоотношенията в класа, попълвани от учителя и учениците, както и чрез информация от пощенската кутия (към тези класове може да бъдат добавени и други, избрани на случаен принцип, вж. по-долу).
2. След това с подбраните на първия етап класове се провежда по-детайлно проучване с помощта на самоописателния въпросник за учениците.

Схематично етапите на изследването са представени на фигура 1.

Смисълът на посочената двустепенна процедура е, от една страна, да се намалят необходимите за провеждането на изследването време и ресурси, а от друга, да се осигури информация от поне три гледни точки (източници на информация) за оценка на проблема: връстниците, учителя и самоописание. Вариантът да се

изследват всички ученици в училище с помощта на самоописателния въпросник за учениците е трудно да се реализира на практика (особено в училища с по-голям брой ученици), тъй като засега въпросникът не е компютризиран и не е възможно да се попълва онлайн, а обработката на толкова голям брой протоколи от отговорния за изследването специалист (психолога или педагогическия съветник) изисква време и ресурси, с които той обикновено не разполага. Двустепенната процедура съкращава броя на изследваните лица и осигурява различни гледни точки за оценката.

Забележка: с пълтна линия са посочени задължителните източници на информация от първия етап, а с пунктирна линия – допълнителните възможни източници.

Фигура 1. Етапи на провеждане на изследването

По-конкретно процедурата на изследването включва няколко стъпки и се основава на:

1. **Информацията от учителите:** отговорите от *Въпросника за взаимоотношенията в класа (за учителя)*. Подборът на потенциалните проблемни класове се извършва от психолога/педагогическия съветник съвместно с класните ръководители, като се вземат предвид наличието на ученици, ангажирани в тормоз, техният брой и тежестта на проблема (според мнението на класния ръководител).

2. **Информацията от учениците:** отговорите от *Въпросника за взаимоотношенията в класа (за учениците)*. Подборът на потенциалните проблемни класове също се извършва от психолога/педагогическия съветник заедно с класните ръководители и се вземат предвид наличието на ученици, потенциално ангажирани в тормоз, техният брой и честотата на действията.
3. **Информация от учениците:** метод на пощенска кутия (ако са налице такива данни).
4. По преценка на ръководството на училището, в зависимост от броя на идентифицираните на този етап проблемни класове, на *случаен принцип* може да се включат допълнителни класове.
5. С идентифицираните на *първия етап* проблемни класове, на *втория етап* се провежда по-детайлно проучване с помощта на *Самоописателен въпросник за тормоз*.

2.3. ПРОЦЕДУРА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

1. *Въпросник за взаимоотношенията в класа (за учителя)*

Попълва се от класните ръководители на класовете от прогимназиалния и гимназиалния етап на обучение.

Въпросникът включва четири листа: в първите два накратко са представени определенията и формите на тормоз, както и някои характеристики на жертвата и на смесения статус на агресор-жертва. Учителят трябва да се запознае с тази предварителна информация, след което психологът/педагогическият съветник при необходимост може да даде допълнителни пояснения или да отговори на евентуални въпроси.

За информация на потребителя въпросникът е представен в *Приложение 1*, но този формат затруднява разпечатването. Затова инструментът е представен в отделен PDF файл¹, във формат A4, с размер на шрифта 16, което позволява той да бъде разпечатан

¹ Файлът може да бъде свален от сайта на специалност *Психология* на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Продължаващо обучение: <http://phls.uni-sofia.bg/article/110#tab152>.

(две страници). Когато третата и четвъртата страница са снимани лице/гръб, един лист с формат А4 ще съдържа два броя на въпросника. Първите два листа също може да се разпечатат в посочения размер, но те се използват многократно.

Въпросникът е кратък и не отнема много време, но въпреки това психологът (педагогическият съветник) трябва да осигури сътрудничеството на учителя, като го мотивира да се ангажира с попълването. За тази цел трябва да се обяснят целите на изследването и начинът, по който ще се използва получената от учителя информация. Необходимо е да се посочи и поверителният характер на получените данни: например ако се стигне до идентифициране на конкретни ученици, техните имена няма да се обявяват публично – информацията за тях остава у психолога/педагогическия съветник и може да се използва само за целите на изследването. Важен аспект на мотивирането на учителя е и възможността да получи обратна информация за резултатите от изследването в класа, основана на данните от въпросника за учениците (и самоописателния въпросник, ако класът е включен във втория етап на изследването).

След попълването на въпросника, ако учителят е посочил, че в класа има ученици в отделните категории, от него може да се поиска да уточни имената им (при спазване на принципа на поверителност на информацията).

2. Въпросник за взаимоотношенията в класа за учениците

Въпросникът се състои от една страница и може да се използва в два варианта: Форма А и Б (вж. *Приложения 2–3*). Както и при въпросника за учителя, този формат не е сполучлив за разпечатване. Инструментът е включен в отделен PDF файл, във формат А4, с размер на шрифта 16 (две страници). За да се пестят материали, един лист А4 може да се използва за два броя въпросници.

Инструкцията към въпросника не изисква допълнителни пояснения, но при необходимост провеждащият изследването може да уточни някои детайли или да отговори на въпроси на учениците. В този случай не е препоръчително да се използват термини от типа *тормоз, агресия* и др., а основната цел се представя като *проучване на взаимоотношенията в класа*. Самото изследване

може „да се нормализира“, като се посочи, че то се провежда в цялото училище (както и в много други училища в страната). Набляга се на анонимния характер на изследването. На обичайния въпрос „Защо все пак се провежда това изследване?“ стандартният неутрален отговор отразява ценността на получаваната информация, например: „Защото за нас е много важно да разберем какво мислите по въпросите, които сме ви задали.“

Изследването се провежда от психолога/педагогическия съветник или от класния ръководител, но и в двата случая то се представя като *изследване на психолога/педагогическия съветник* като отговорното лице, което единствено ще има достъп до данните.

Въпросникът се попълва от *част от учениците в класа*, избрани на случаен принцип (приблизително по около 10 ученици в клас).

Препоръчва се изследването да се проведе от психолога/педагогическия съветник и да се обхванат класовете от прогимназиалния и гимназиалния етап на обучение.

Изборът на участниците се извършва по номерата от списъка на класа, директно пред самите ученици, например с определена стъпка, а не чрез посочване на имена. Целта на подобна процедура е да се избегне подозрението за преднамерен избор на конкретни ученици.

Попълването на въпросника отнема не повече от няколко минути, но е важно на изследваните ученици да се осигурят възможности за самостоятелна работа (останалите от класа да не им пречат и да не могат директно да виждат отговорите). Попълнените въпросници се поставят в предварително подготвен плик.

В училища с голям брой ученици провеждането на изследването от психолога/педагогическия съветник изисква много време и затова се допуска провеждане на изследването и от класния ръководител. В този случай класният ръководител трябва да получи подробни инструкции за провеждане на изследването, включително за случайния подбор на участниците.

При този вариант мерките за осигуряване на *анонимността* са още по-важни: например учениците задължително сами да оставят попълнените въпросници в предварително подготвения

плик, който след това се запечатва. Класният ръководител обяснява целта и набляга върху процедурата на изследването – *случайния подбор на участниците и анонимния характер* на изследването, както и върху факта, че резултатите са предназначени за училищния психолог/педагогическия съветник (като човек, който единствен ще има достъп до тях).

3. Самоописателен въпросник за учениците

Въпросникът се попълва на втория етап (вж. фигура 1), с идентифицираните на първия етап проблемни класове (които по преценка на отговорния за изследването специалист може да се допълнят с класове, избрани на случаен признак). Изследването се провежда от психолога/педагогическия съветник.

Въпросникът включва три листа. Първият накратко представя определението, формите и спецификата на тормоза (като особен вид агресия). Учениците трябва предварително да се запознаят със съдържанието на този лист, след което психологът/педагогическият съветник при необходимост може да даде допълнителни пояснения или да отговори на въпроси на учениците. По принцип е добре попълването на въпросника да се предшества от кратка дискусия с учениците за същността на тормоза.

Уместно е самото изследване „да се нормализира“, като провеждащият проучването посочи, че то се прави в цялото училище (както и в много други училища в страната) и наблегне на анонимния му характер. Както и по-рано, обосноваването на самото изследване би могло да приключи с неутрална фраза от типа на: „*Бихме искали да разберем какво мислите по въпросите, което сме ви задали*“ или „*За нас е много важно да разберем какво е вашето мнение по тези въпроси*“.

За информация на потребителя въпросникът е представен в *Приложение 4*, но този формат не е подходящ за разпечатване. Затова отделен PDF файл съдържа инструмента във формат А4, с размер на шрифта 16, което позволява той да се разпечата (две страници). Така, когато втората и третата страница са снимани лице/гръб, един лист с формат А4 ще съдържа два броя на въпросника. Подобен икономичен вариант би спестил материали при

размножаването на инструмента. Първият лист също трябва да се намали до посочения размер, но той се използва многократно.

Отговорите отнемат средно около 10 минути, но времето варира с възрастта.

В съответствие с наложилата се международна практика, попълването е анонимно, без отбелязване на имена. Подобен подход осигурява по-голяма достоверност на информацията, но не позволява директно идентифициране на децата, които са обект на тормоз – жертвите (както и на агресорите). Ето защо специално трябва да бъде посочена възможността всеки от учениците по желание да постави личен код/прякор върху листа, чрез който по-късно да получи лична информация за своя резултат.

Поставянето на личен код е обичайна практика при анонимно провеждани психологични изследвания в училище, чрез която впоследствие се идентифицират значителен брой деца с проблеми. Когато възможността за обратна връзка е сполучливо представена (например психологът/педагогическият съветник посещава изследваните класове и обявява, че резултатите са готови и всеки, който проявява интерес, би могъл да го посети в кабинета), данните показват, че голям брой ученици се възползват от подобна възможност. Това поведение е мотивирано преди всичко от естественото за възрастта любопитство за резултатите от психологическите изследвания в училище, без задължително да означава наличие на проблеми (от тази гледна точка посещението при психолога след проведени масови изследвания в училище по принцип не крие риск от стигматизиране или набеждаване). Имайки предвид спецификата на оценяваната проблематика (тормоза от връстниците), интересът към резултатите вероятно няма да е толкова голям, колкото при използване на други личностни въпросници, но жертвата, както и част от неутралните наблюдатели имат желание да споделят проблема и е по-вероятно да се възползват от тази възможност (особено когато е гарантирана поверителността на информацията и психологът/педагогическият съветник е познат и се ползва с доверие).

3.

НАСОКИ ЗА ОБРАБОТКА И АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Описаният тук метод за оценка е предназначен за използване в рамките на масови проучвания в училище и квалификацията на потребителите (специалистите, отговорни за провеждане на проучването и анализа на резултатите) вероятно ще варира. Затова обработката е максимално опростена и в повечето случаи се ограничава до равнището на честотен анализ, двумерни таблици и изчисляване на средни стойности.

3.1. ВЪПРОСНИК ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В КЛАСА (ЗА УЧИТЕЛЯ)

Информацията от учителя идентифицира три категории ученици, в риск за статус на: *жертва*, *агресор-жертва* и *агресор*.

1. За оценка на статуса на **жертва** са предназначени първите пет въпроса, всеки от които отразява специфичен индикатор:

- наличие на определени *личностни характеристики*, повишаващи риска за този статус (въпрос 1);
- *отношение на останалите деца в класа* (въпрос 2);
- *продължителност* на тормоза (въпрос 3);
- наличие на деца със *статус на жертва* (въпрос 4);
- оценка на *тежестта* на проблема (от гледна точка на необходимостта от интервенция (въпрос 5).

Въпроси 1, 2, 3 и 5 оценяват *индиректно* потенциалния статус на жертва, а отговорите на въпрос 4 изискват *пряко* идентифициране на статуса.

2. За оценка на смесения статус на **агресор-жертва** се използват следващите четири въпроса:

- наличие на определени *личностни характеристики*, повишаващи риска за този статус (въпрос 6);
- *отношение на останалите деца в класа* (въпрос 7);
- наличие на деца със *статус на агресор-жертва* (въпрос 8);
- оценка на *тежестта* на проблема (от гледна точка на необходимостта от интервенция (въпрос 9).

Въпроси 6, 7 и 9 оценяват *индиректно* потенциала за статус на агресор-жертва, а въпрос 8 изисква директно идентифициране.

3. Оценката на статуса на агресор се базира на последните три въпроса:

- наличие на определени *личностни характеристики*, повишаващи риска за този статус (въпрос 10);
- наличие на деца със *статус на агресор* (въпрос 11);
- оценка на *тежестта* на проблема (от гледна точка на необходимостта от интервенция (въпрос 12).

Въпроси 10 и 12 оценяват *индиректно* потенциалния статус на агресор, а въпрос 11 изисква пряко идентифициране.

Анализът на информацията от учителя по правило се ограничава до равнището на класа. Очевидно е, че натрупването на повече индикатори прави потенциалния статус по-вероятен. Например като потенциални *жертви* биха могли да се определят децата, които са директно посочени от учителя и освен това имат рискови личностни характеристики, обект са на негативно отношение от страна на връстниците за дълъг период от време и според учителя се нуждаят от специална помощ. Аналогичната логика е в сила и за останалите статуси.

От друга страна, дори когато не са посочени всички индикатори, наличието само на някои от тях може да е достатъчно основание за допълнително изследване. В крайна сметка, дали класът ще бъде включен на втория етап на изследването на тормоза, зависи от потенциалния брой ученици в трите статуса, след като резултатите се обсъдят с класния ръководител и се уточнят конкретните ученици, които той е имал предвид.

При вземането на решение от психолога/педагогическия съветник заедно с класния ръководител трябва да се имат предвид и данните, получени от *Въпросника за взаимоотношенията в класа (за учениците)* (вж. по-долу). В този случай с учителя може да се обсъди въпросът дали е възможно да се идентифицират децата в класа, номинирани от връстниците чрез втория въпросник (ако той е използван във Форма А с посочване на броя, а не на имената на съучениците).

3.2. ВЪПРОСНИК ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В КЛАСА (ЗА УЧЕНИЦИТЕ)

Информацията от връстниците цели да различи три категории ученици с потенциален статус *жертва*, *защитник на жертвата* и *агресор*. За всеки от статусите са предназначени по два въпроса, оценяващи *наличието/броя* на такива ученици и *честотата* на дадения вид поведение.

1. Въпроси 1 и 2 са предназначени за определяне статуса на *жертва*.
2. Въпроси 3 и 4 целят идентифициране на потенциалния *защитник на жертвата*.
3. Въпроси 5 и 6 оценяват статуса на *агресор*.

Анализът на информацията от връстниците по правило се ограничава до данните за конкретния клас. Целта отново е да се идентифицират проблемните класове и да се вземе решение дали даденият клас да се включи в изследването.

Обработката изисква изчисляване на средния брой на учениците в трите категории, както и честотното разпределение на въпросите за честота на дадения вид поведение (например по отношение на жертвите на тормоз дали негативното поведение спрямо тях е налице „почти всеки ден“, „от време на време“ или „рядко“. Резултатът ориентира доколко подобно поведение има системен, многократен характер.

Ако въпросникът се използва във Форма Б (с посочване на имената на конкретни ученици от класа), от значение е и степента на съгласуваност на рейтинговите оценки (номинациите): имената

на кои ученици преобладават в оценките. В случая простото ранжиране на учениците във всяка категория (според броя на номинациите) ще ориентира провеждащия изследването за проблема.

Оценката на наличие на ученици с подчертано просоциално поведение е важна за идентифициране на възможния ресурс за справяне с проблема в рамките на класа. Вече беше посочено обаче, че трябва да се има предвид разликата между просоциалното поведение изобщо и ролята на *защитник на жертвата* – обичайните прояви на съчувствие, загриженост, взаимопомощ в отношенията между връстниците вероятно не са достатъчно, за да се заеме позиция в защита на жертвата (изискваща в някои случаи активна конфронтация с агресора/групата агресори). Затова е вероятно децата с просоциално поведение невинаги да приемат ролята на *защитник на жертвата*, но учениците в тази роля са с подчертано просоциално поведение.

В крайна сметка решението дали даденият клас да се включи в изследването на втория етап, се взема от психолога/педагогическия съветник, заедно с класния ръководител, според броя на учениците в трите категории и честотата на поведението; отчитат се и данните от другия инструмент, използван на първия етап (*Вълросника за взаимоотношенията в класа (за учителя)*), както и информацията от пощенската кутия (ако има такава информация).

3.3. САМООПИСАТЕЛЕН ВЪПРОСНИК ЗА УЧЕНИЦИТЕ

Получената информация трябва да отговори на основни въпроси, свързани с тормоза в даденото училище: форми, „горещи“ точки, честота, основни канали за комуникация, нагласи към тормоза и др., които последователно ще бъдат разгледани по-долу.

Обработката на данните е опростена и се свежда до изчисляване на относителни дялове и кръстосани таблици, а в някои случаи – и до изчисляване на средни стойности. Изискването за обобщаване на резултатите на равнище училище обаче предполага значително повече усилия и време в сравнение с предишните инструменти, чиято основна функция е оценка на проблема на равнището на класа.

Времето за анализ съществено се съкращава, ако данните се обработят с помощта на компютър. В този случай основният разход на време е свързан с въвеждането на данните във файл, но за сметка на това насоките (и равнището) на анализ значително се разширяват и е възможно да се поддържа архив от по-рано проведени изследвания¹.

3.3.1. Форми на тормоз

Информация за формите на тормоз се получава от отговорите на въпрос 1:

<p>1. В твоето училище какво правят учениците, които тормозят други ученици? (Може да оgrades повече от един отговор.)</p>	<ol style="list-style-type: none">3. Блъскат ги, удрят ги.4. Заплашват ги.5. Обиждат ги, подиграват им се, измислят им неприлични прякори.6. Дразнят ги.7. Вземат им нещата.8. Говорят зад гърба им, разпространяват за тях неверни неща, клюки.9. Изнудват ги.10. Настройват другите ученици срещу тях.11. Искат им пари.12. Пишат обидни неща в социалните мрежи; качват неприлични снимки или материали в интернет.13. Изпращат гадни имейли и SMS-и.14. Друго (посочи какво): _____
--	--

¹ Авторът предоставя безвъзмездно системен SPSS файл с дефинирани променливи за въвеждане и анализ на данните. Работата с файла изисква елементарни умения за работа с посочения софтуер. За контакти: Пламен Калчев, СУ „Св. Климент Охридски“, Катедра по обща, експериментална и генетична психология, тел. (02) 9308 476, имейл: ppkalchev@yahoo.com; pkalchev@phls-uni.sofia.bg.

Данните се обработват и се анализират на равнище честотно разпределение (проценти). Отговорите могат допълнително да се обобщят в няколко категории:

- *физически атаки* (блъскане, удряне);
- *директни вербални форми* (обиди, дразнене);
- *индиректни вербални форми* (опити за злепоставяне, настройване на другите);
- *властови отношения/принуда с цел доминиране или получаване на облаги* (заплахи, изнудване, искане на пари);
- *посегателства върху личните вещи*;
- *киберформи* (базирани на комуникация в социалните мрежи или мобилни връзки).

Обобщените резултати представят най-разпространените форми на тормоз в даденото училище.

Важен аспект при оценката на резултатите е дали когато учениците отговорят на посочения въпрос, споделят личен опит или неща, на които са били свидетели в училище. Очевидно формата на въпроса не позволява подобно разграничаване, но отговорите на учениците, които са заявили, че са били обект на тормоз (особено на тези с висока честота – *веднъж седмично или по-често*; вж. по-долу **въпрос 3**), е по-вероятно да отразяват **личен** опит, т.е. неща, които са се случвали със самите тях. Затова на индивидуално равнище (за целите на интервенцията) е необходимо да се направи преглед на отговорите на този въпрос на учениците, които са със статус на *жертва* (за статуса вж. по-долу въпрос 3).

Аналогично съображение са отнася до отговорите на учениците на въпрос 11 (за тормоз над съученик). Учениците, заявили, че са тормозили съученик (в частност с отговори *почти всяка седмица*), е по-вероятно да споделят личен опит, когато отговорят на въпрос 1 за формите на тормоз.

3.3.2. Къде се случва тормозът?

Информация за местата, на които се извършва тормозът, се получава от отговорите на въпрос 2:

2. Къде се случва ученици да бъдат тормозени? (Може да оградиш повече от един отговор.)	<ol style="list-style-type: none">1. В класната стая.2. В коридорите.3. В тоалетните.4. Пред бюфета.5. На двора на училището.6. На улицата.7. В квартала, пред блока.8. На друго място (посочи къде):
--	--

Данните, анализирани отново на равнище честотно разпределение (проценти) и обобщени за цялото училище, идентифицират „горещите“ точки (рисковите места), на които се извършва тормозът.

На пръв поглед най-рискови изглеждат местата, на които липсва директен надзор от страна на възрастните, например тоалетните или някои по-трудно достъпни за наблюдение места в двора на училището. Подобно предположение обаче невинаги се потвърждава. Изследванията у нас донякъде изненадващо показват, че едно от местата, на които тормозът често се практикува, е класната стая. Там вероятно се извършват по-леки (вербални) форми на тормоз, но са възможни и сериозни физически инциденти: учителят невинаги е налице, потенциалната жертва е удобна мишена и няма пътища за бягство, а неизменно има и аудитория от връстници – нещо, което допълнително мотивира тормозещите жертвата.

Въпреки общите тенденции може да се очаква специфика на рисковите места в даденото училище. Идентифицирането на тези места трябва да е основа за съответни мерки за превенция: например организация на дейностите през междучасията и на двора, ефективен надзор, възможности за отделяне на децата от различни възрастови групи на отделни площадки на двора и др.

Както и при отговорите на въпрос 1, когато отговарят на въпрос 2 учениците, които според честота на тормоз попадат в статуса на жертва (въпрос 3) или на агресор (въпрос 11), е по-вероятно да споделят *личен* опит, т.е. да имат предвид местата, където те са били тормозени или са тормозили други ученици.

3.3.3. Честота на тормоза

Честотата, с която даден ученик е бил обект на тормоза, се оценява с въпрос 3:

3. Случвало ли се е теб да те тормозят през тази учебна година в училище?	1. Всеки ден.
	2. Няколко пъти в седмицата.
	3. Един път в седмицата.
	4. По-рядко от един път в седмицата.
	5. Досега не се е случвало да ме тормозят.

Честотата, с която ученикът е тормозил друг ученик в училище, се оценява с въпрос 11:

11. Случвало ли се е ти да тормозиш друг ученик през тази учебна година?	1. Почти всяка седмица.
	2. Почти всеки месец.
	3. По-рядко от един път в месеца.
	4. Досега не се е случвало да тормозя друг ученик.

Данните се обработват на две равнища:

1. *честотно разпределение* на отговорите на въпросите;
2. *категориална оценка* с разграничаване на статусите на *жертва на тормоз*, *агресор* (човек, който тормози другите) и *агресор-жертва*.

За оценка на статусите на жертва и агресор, като международно приет критерий се е наложила честота „поне веднъж седмично“, която отразява в достатъчна степен системния, многократно повтарящ се характер на явлението. В съответствие с посочената позиция, отговорите на двата въпроса, които отговарят на критерия, са дадени в получерен шрифт (в реалното изследване подобно разграничаване на отговорите отсъства).

След изчисляването на броя на жертвите (учениците, заявили „веднъж през седмицата или по-често“ и на агресорите (с честота „почти всяка седмица“) е необходимо да се направи кръстосана 4-

полева таблица, в която да се разграничат *жертвите* (децата които са обект на тормоз, но не тормозят другите), *агресорите* (тези, които тормозят другите, но самите те не са обект на тормоз) и *агресорите-жертви* (децата, които са едновременно обект на тормоз, но и на свой ред тормозят другите).

Данните за честотата на трите категории може да се обобщят на равнище випуск, за да се очертаят възрастовите промени, както и на ниво училище.

При оценката на резултатите трябва да се има предвид, че когато говорят за лично преживян тормоз, жертвите понякога са склонни да преувеличават нещата, които са им се случили, т.е. да представят ситуацията в по-неблагоприятна светлина, отколкото е в действителност, поради стреса, в който се намират, или защото стават подозрителни, развиват идеи за преследване и т.н. В условията на анонимно изследване агресорите, от друга страна, понякога са склонни да се заявяват, като преувеличават действията си и отговарят демонстративно.

Независимо от вероятността за надценяване на проблема, при получените от самоописанието данни индикациите за трите статуса не трябва да се пренебрегват и при оценката на тежестта на проблема на жертвата трябва да се вземат предвид и продължителността на тормоза (въпрос 4), нежеланието за споделяне (въпрос 8), отсъствието на помощ (въпрос 9) и тревожните реакции (въпрос 10) (вж. по-долу).

На индивидуално равнище внимание заслужават преди всичко учениците, заявили висока честота на тормоз от и над връстниците; възможностите за тяхното идентифициране може допълнително да се обсъдят с учителя. Другата възможност е, ако някои от тези ученици отидат по-късно в кабинета на психолога/педагогическия съветник, за да получат информация за резултатите от изследването (практиката на вписване на личен код поощрява подобно поведение).

Вече беше посочено, че е добре да се направи преглед на отговорите на *жертвите*, *агресорите* и *агресорите-жертви* на въпрос 1 (за формите на тормоз) и на въпрос 2 (къде се случва тормозът), тъй като в този случай е по-вероятно те да споделят личен опит.

Допълнителна информация за броя на децата, които са тормозени или тормозят другите, се получава от отговорите на въпроси 12–15.

12. Има ли в твоя клас ученици, които обичат да тормозят другите?	1. Да. 13. Ако има, колко са на брой? _____
14. Има ли в твоя клас ученици, които често са тормозени от другите?	2. Не. 1. Да. 15. Ако има, колко са на брой? _____
	2. Не.

В този случай данните се изчисляват като *средни стойности* на ниво клас за броя на жертвите и на тези, които тормозят другите. Като цяло резултатите трябва да се съгласуват с получените от отговорите на въпроси 3 и 11. Тъй като при отговорите на въпроси 12–15 данните обобщават усреднените оценки на голям брой лица (учениците от класа), те би трябвало да са достатъчно надеждни и от тази гледна точка биха могли да се използват като контролни по отношение на получената информация от отговорите на въпроси 3 и 11. От друга страна, гледната точка на оценката е различна: наблюдение върху поведението на другите ученици в единия случай срещу споделяне на личен опит на тормоз в другия.

И двата подхода за определяне на броя на жертвите и на агресорите имат предимства и недостатъци. От една страна, при самоописанието е налице риск от надценяване на проблема, а от друга, използваният от изследователите критерий за статус на жертва и агресор (честота поне веднъж седмично) е твърде строг и едва ли съвпада с личните критерии на учениците, когато от тях се изисква да определят броя на лицата в двата статуса (въпроси 12–15).

Независимо от това трябва да се очаква обща тенденция на съвпадение на резултатите от двата подхода за определяне на броя на жертвите и агресорите, което може емпирично да се провери от данните на изследването.

3.3.4. Продължителност на тормоза

Информация за продължителността на тормоза се получава от отговорите на въпрос 4:

<p>4. Ако се е случвало да те тормозят, кога започна тормозът?</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Преди две години. 2. Преди една година. 3. Преди около шест месеца. 4. Преди един-два месеца. 5. През последните една-две седмици. 6. Досега не се е случвало да ме тормозят.
---	---

Както и по-рано, данните се анализират като относителни дялове (проценти) на отговорите и внимание заслужават както случаите на дългосрочен, така и на краткосрочен тормоз.

1. *Продължителният тормоз*, траещ месеци или дори по-дълго, крие сериозни рискове за негативни лични и социални последици за жертвата. Рискът е още по-голям, ако се съчетава с висока честота на тормоз („веднъж седмично или по-често“). Затова специално внимание заслужават жертвите, за които тормозът продължава дълъг период от време (за тази цел в рамките на кръстосана 4-полева таблица е полезно да се сравнят отговорите на въпроси 3 и 4). На индивидуално равнище при оценка на проблема в рамките на класа трябва да се проследи и продължителността на тормоза при *жертвите*.
2. Случаите на *краткосрочен тормоз* (например започнал „през последните една-две седмици“ също не трябва да се пренебрегват, тъй като сигнализират за началото на потенциален проблем, който изисква своевременна интервенция, преди действията да ескалират.

За представяне на общата картина данните за продължителността на тормоза може да се обобщят по випуски, както и за цялото училище.

3.3.5. Основни канали за комуникация: с кого се споделя?

Информацията се основана на отговорите на въпрос 8:

<p>8. Когато теб те тормозиха, ти каза ли на някого? (Може да оградих повече от един отговор.)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Казах на някого от учителите. 2. Казах на майка ми. 3. Казах на баща ми. 4. Казах на брат ми/сестра ми. 5. Казах на приятели. 6. Казах на друг човек (посочи на кого): 7. Не казах на никого. 8. Досега не се е случвало да ме тормозят.
---	--

Анализът на относителните дялове (проценти) ориентира в основните канали за комуникация: с кого жертвата споделя за проблема. Данни от изследванията показват, че най-често се споделя с приятелите и с майката, докато учителят няма приоритетна позиция. По правило са налице и различия по пол: момичетата споделят по-често, докато момчетата по-често заявяват, че не са казали на никого.

Ако данните се детайлизират по класове, може да се регистрират възрастовите тенденции (като цяло с напредване на възрастта е налице негативна тенденция: увеличава се относителният дял на отговорилите, че не споделят с никого – тенденция, която също е по-силно изразена при момчетата).

Допълнителна информация дават отговорите на въпроса за ефективността на споделянето на проблема (въпрос 9).

<p>9. Ако си казал на някого, това помогна ли ти, доведе ли до спиране на тормоза?</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Да. 2. Не. 3. Не съм казвал на никого. 4. Досега не се е случвало да ме тормозят.
---	---

Тук данните може да се обобщят на ниво училище и допълнителен интерес представлява ефективността на споделянето при жертвите на тормоз (заявилите, че са били тормозени поне веднъж седмично, вж. въпрос 3). Според получени у нас резултати

споделянето се е оказало по-малко ефективно при по-честите форми на тормоз.

3.3.6. Последници от тормоза: съществува ли безпокойство/ тревожност за възможен тормоз?

Информацията се съдържа в отговорите на въпрос 10:

10. Когато отиваш на училище, безпокоиш ли се да не те тормозят?	<ol style="list-style-type: none">1. Не, никога.2. Понякога.3. Често.4. Почти винаги.
---	--

Страхът, тревожността, безпокойството са типични последици от тормоза. Затова е принципно важно отговорите да се анализират на две равнища:

1. на класа: микросредата, в която проблемите на тормоза възникват и ескалират;
2. на училището: резултатите в този случай отразяват в каква степен в общата атмосфера в училище доминират страх и тревожност в резултат от тормоза.

Данните може да се обработят и на интервално равнище: количествено, като се изчисли *средната стойност* (за класа и училището). В този случай на отговор *Не, никога* се приписва 1 точка, на *Понякога* – 2, на *Често* – 3, и на *Почти винаги* – 4. Средната стойност може да се използва като общ индекс за преобладаващите нагласи на безпокойство, свързани с тормоза (на ниво клас и училище).

На индивидуално равнище специален интерес представляват данните за жертвите, които са тормозени поне веднъж седмично (въпрос 3), за дълъг период от време (въпрос 4) и не са споделили за проблема (въпрос 8) или ако са споделили, това не е довело до спиране на тормоза (въпрос 9). Натрупването на такъв тип негативни индикатори с голяма вероятност води до постоянно чувство на тревога и безпокойство (въпрос 10). Идентифицирането на тези деца е принципно важно с оглед на своевременната интервенция.

3.3.7. Нагласи към тормоза в рамките на класа

Нагласите към тормоза се оценяват чрез отговорите на въпрос 16:

<p>16. Как би постъпил, ако видиш няколко твои съученици да тормозят друг ученик от класа? (Посочи само един отговор, които най-добре съответства на твоето мнение.)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ще се отдалеча, без да правя нищо: не е моя работа и не ме засяга. 2. Ще ми стане жал, но няма да се намеся. 3. Ще се намеся и ще защита човека, когото тормозят. 4. Ще поговоря с други съученици, за да накараме останалите да престанат. 5. Ще се присъединя и аз към тормоза: то си е забавно и едва ли е нещо много сериозно. 6. Няма да направя нищо, но ще се приближа, за да виждам по-добре, защото ми е любопитно какво ще стане.
---	---

Посочената хипотетична ситуация включва 6 варианта на реагиране, които може да се обобщят в три категории:

1. *Пренебрегване на проблема/отстраняване от ситуацията* – физически („Ще се отдалеча, без да правя нищо...“) или психологически („Ще ми стане жал, но няма да се намеся“). Вторият вид реакция включва проява на съчувствие към жертвата и е по-вероятно този тип наблюдател да се идентифицира с жертвата.
2. *Подкрепа за жертвата* – директна („Ще се намеся и ще защита човека, когото тормозят“) или индиректна („Ще поговоря с други съученици, за да накараме останалите да престанат“).
3. *Подкрепа на тормоза* – активна („Ще се присъединя и аз към тормоза: то си е забавно и едва ли е нещо много сериозно“) или пасивна („Няма да направя нищо, но ще се приближа, за да виждам по-добре, защото ми е любо-“

питно какво ще стане“). Въпреки че във втория случай отсъства активна подкрепа на тормоза, приближаването и интересът са по-скоро индикатори за подкрепа на агресора (този, който тормози). Този тип наблюдател е по-вероятно да се идентифицира с агресора и така самият той да преживява удовлетворение от наблюдаването (без да е обременен от чувството на вина, асоциирано с откритата агресия).

Данните отново се анализират на равнище относителни дялове (проценти) на предпочитаните шест варианта на поведение и представят доминиращите нагласи към тормоза. Те може да се обобщят и в трите посочени категории – *отстраняване от ситуацията, помощ на жертвата и подкрепа на тормоза* – като начин да се разграничат по-ясно алтернативите на реагиране. От друга страна, свеждането на резултатите до три категории пренебрегва разликите в самите категории. Обобщаването на резултатите в трите посочени категории е по-полезно при представяне на данните за цялото училище и е начин да се очертаят доминиращите нагласи към тормоза като част от училищния климат.

Анализът на отговорите обаче има значение преди всичко на *равнището на класа*. Тормозът е вид социална агресия и може да се разбере в контекста на взаимоотношенията в групата. За успешната интервенция е необходимо да се ангажират незаинтересованите наблюдатели, чието бездействие на практика подкрепя статуквото на тормоз. Не е възможно да се постигне дълготрайно решение на проблема с тормоза, ако няма групов натиск за прекратяването му. От тази гледна точка анализът на доминиращите нагласи в групата (микросредата, в която проблемът е възникнал и трябва да се реши) ориентира за наличните ресурси. Обикновено неутралните наблюдатели са мнозинство, но тяхната незаинтересованост/отдръпване в ситуация на тормоз може да имат различни обяснения.

Примери за възможните аргументи за отдръпване от ситуацията са:

- *Така само ще си създам проблеми./Ще си създам врагове.*
- *Може и мен да започнат да ме тормозят.*
- *Не е престижно да се застъпваш за такива хора.*

- *Жертвата си го заслужава./Сама си е виновна, сама си го търси.*
- *Жертвата не ми е приятел.*
- *Жертвата не ми е помагала, защо аз трябва да го правя?*
- *И да искам, нищо не мога да направя (тези, които тормозят, са много силни, а останалите няма да ме подкрепят).*
- *Не е моя отговорност (има учители, администрация, директор).*
- *Това, което става, не изглежда толкова сериозно (жертвата по-скоро се превзема).*
- *Всеки трябва да се научи сам да се грижи за себе си/да се защитава.*

Разбира се, списъкът може да се продължи и възможните съображения да се систематизират в няколко основни категории. Очевидно е и че не изглежда трудно човек да си намери оправдания за отдръпване от ситуацията на тормоз или за нейното пренебрегване. Вече беше казано обаче, че без ангажиране на неутралните наблюдатели, които по правило са мнозинство, проблемът не може да намери дългосрочно решение. Затова са ценни данните за доминиращите нагласи към тормоза в рамките на класа и в частност какъв е броят на неутралните наблюдатели, които може да се привлекат за целите на интервенцията. По същество тя трябва да е насочена не само към агресора и жертвата, но и към останалите участници.

Същевременно трябва да се има предвид, че въпрос 16 задава хипотетична ситуация, а не изисква отговори по повод на поведение в реално преживян инцидент на тормоз. В подобни условия, преднамерено или не, изследваните лица са склонни да преувеличават ролята си в подкрепа на жертвата. Затова отговорите на въпрос 16 вероятно представят твърде оптимистична картина на нагласите към тормоза, което също трябва да се вземе предвид при планирането на интервенция.

3.3.8. Други характеристики на тормоза

Допълнителна информация за тормоза се получава от отговорите на въпроси 5–7: дали тормозът се ограничава до или надхвърля рамките на класа, дали се ограничава до собствения пол и дали е индивидуален или групов.

<p>5. Ако се е случвало да те тормозят, тези, които те тормозиха, бяха:</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. От твоя клас. 2. От други класове. 3. И от твоя клас, и от други паралелки. 4. Досега не се е случвало да ме тормозят.
<p>6. Ако се е случвало да те тормозят, тези, които те тормозиха, бяха:</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Момчета. 2. Момичета. 3. И момчета, и момичета. 4. Досега не се е случвало да ме тормозят.
<p>7. Ако се е случвало да те тормозят, този, който те тормозеше, беше:</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сам. 2. С него имаше и други, които също те тормозеха. 3. С него имаше и други, но те само гледаха. 4. Досега не се е случвало да ме тормозят.

Както и по-рано, данните може да се представят чрез разпределението на относителните дялове (процентите) на равнище клас и училище.

1. Ако отговорите на въпрос 5 се анализират поотделно при момчетата и момичетата, според някои резултати момчетата *относително* по-често са обект на тормоз от съученици от други класове, докато при момичетата тормозът в по-голяма степен е съсредоточен в рамките на класа. Подобен резултат вероятно отразява и факта, че момчетата са по-мобилни, с по-широка социална мрежа в рамките на училището.

2. Отговорите на въпрос 6 трябва да се анализират поотделно при момчетата и момичетата. Очакването, че тормозът се ограничава в рамките на собствения пол обаче, не се потвърждава изцяло: наистина момчетата много рядко са тормозени от момичета, но обратното не е вярно: за момичетата не е толкова нетипично да са тормозени от момчета¹.
3. Отговорите на въпрос 7 дават допълнителна информация за преобладаването на индивидуалните или груповите форми на тормоз. Като цяло, с увеличаване на възрастта относителният дял на индивидуалния тормоз намалява за сметка на груповия (вследствие на това пикът на индивидуалния тормоз изпреварва пика на груповия тормоз, който започва да намалява в по-късна възраст).

В заключение: обобщението на резултатите от изследването трябва да представи основните характеристики на тормоза от връстниците в даденото училище и да послужи за целите на практическата работа за превенция и справяне с проблема.

¹ Тормозът със сексуален подтекст (означаван на английски обикновено като *harassment*) се различава от класическите форми на тормоз над връстниците (*bullying*). Този вид тормоз без съмнение представлява сериозен проблем и в българското училище, но засега е слабо проучен. Обсъжданият в настоящата разработка метод не е предназначен за оценка на сексуалния тормоз.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Представените в приложенията инструменти са включени към основния текст за информация на потребителя. Разпечатването им обаче трябва да се извърши от файла, качен на сайта на специалност *Психология* на СУ „Св. Климент Охридски“ – Продължаващо обучение: <http://phls.uni-sofia.bg/article/110#tab152>

На посочения адрес инструментите са странирани във формат А4, с размер на шрифта, който позволява да бъдат разпечатани от PDF файла във вариант multiple page (две страници). Това в частност би довело и до икономия на материали при провеждане на изследването.

1.

ВЪПРОСНИК ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В КЛАСА (ЗА УЧИТЕЛЯ)

ТОРМОЗЪТ ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ В УЧИЛИЩЕ**ВЪПРОСНИК ЗА УЧИТЕЛЯ**

Уважаеми учители, въпросникът, който Ви предлагаме, се отнася до тормоза от връстниците в училище.

Какво означава тормоз от връстниците в училище?

ОПРЕДЕЛЕНИЕ

Тормозът от връстниците е особена форма на **злонамерена** агресия, извършвана **многократно** от позицията на **силата**.

(1) Целта е да се причини физическо или психично страдание на жертвата.

(2) Тормозът не е отделен акт: действията се повтарят многократно, системно и за продължителен период от време. (Отделният инцидент в училище сам по себе си не може да се определи като тормоз.)

(3) При тормоза едната страна очевидно е по-слаба и не може адекватно да се защити, но въпреки това този, който я тормози, продължава отново и отново с действията си. Дисбалансът на силата прави възможен многократния, продължителен характер на тормоза. Затова схватките в училище между страни с приблизително еднаква сила (с цел урегулиране на взаимоотношенията, постигане на доминираща позиция в групата и др.) не трябва да се определят като тормоз.

ФОРМИ

Тормозът може да се прояви като директни физически или вербални атаки – удари, ритане, блъскане, дразнене, подигравки, обиди и др., или като вид социална манипулация, която цели увреждане на взаимоотношенията на жертвата – например опити за zlepоставяне, изолация, изключване от групата. Типични средства за това са разпространяването на клюки, слухове, интриги и други начини за социална манипулация, водеща до уязвяване и причиняване на вреда.

Особена форма на тормоз е употребата на власт/сила: от позицията на власт и доминиране жертвата е принуждавана да прави неща, които не иска – унижавана е или е изнудвана с цел получаване на облаги (пари и др.)

Съвременна форма на тормоз е кибертормозът, при който вредата се нанася чрез социалните мрежи и средствата за мобилна комуникация. Кибертормозът може да е директен: например чрез изпращане на обидни или заплашителни имейли или SMS-и, но обикновено се осъществява индиректно: писане на обидни неща в чатове, Facebook и другите социални мрежи, качване на снимки, клипове и други дискредитиращи материали в мрежата. Характерно за него е, че агресорът в много голяма степен остава анонимен, което му позволява да избегне риска от отмъщение.

ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ЖЕРТВАТА

Типичните жертви на тормоз от връстниците обикновено са плахи, неуверени, тревожни деца, чувствата им лесно могат да бъдат наранени; нерядко те физически са по-слаби (характеристика, която е по-важна при момчетата); социално са изолирани в класа, самотни са, имат малко приятели или изобщо нямат; не умеят да отстояват себе си, при конфликт се отдръпват или заемат подчинена позиция; ако ги атакуват, реагират с примирение и приемат без съпротива това, което им се случва.

Не всички деца с посочените характеристики стават жертви на тормоз от връстниците, но много от тях, поради неувереността, която излъчват, и подчинения, пасивен стил на реагиране, непреднамерено привличат вниманието и са в по-висок риск да се окажат мишена на тормоз.

Освен посочените, има и деца с по-различни характеристики: импулсивни, със слаб самоконтрол, емоционално нестабилни, реагират гневно, невъздържано при фрустрация или конфликти. Поради неовладения си, импулсивен начин на поведение тези деца често лекомислено предизвикват останалите, генерират напрежение и провокират ответни реакции. Тези деца са в риск да се окажат в „смесения“ статус на *агресор-жертва*: деца, които едновре-

менно са обект на тормоз, но заедно с това тормозят другите. *Агресорите-жертви* потенциално са били: (а) жертви, които на свой ред са започнали да тормозят други деца, или (б) „неуспешни“ агресори, на които останалите отмъщават.

ТОРМОЗЪТ ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ В УЧИЛИЩЕ

ВЪПРОСНИК ЗА УЧИТЕЛЯ

Моля, отговорете на поставените по-долу въпроси, като отбележите верните според Вас отговори.

Въпросникът е попълнен от:

Име: _____ Фамилия: _____ Клас: _____

Брой на учениците в класа: __ От тях: __ момчета и __ момичета

ВЪПРОСИ	ОТГОВОРИ	
1. Има ли в класа Ви деца, които са тревожни, неуверени, изолирани, без приятели?	1. Да, има. Общо: _____ Момчета: _____ Момичета: _____	2. Не, няма.
2. Ако има такива деца, как се отнасят останалите към тях? (Може да посочите повече от един отговор.)	1. Не им обръщат внимание. 2. Изключват ги от нещата, които правят заедно. 3. Обиждат ги, дразнят ги или им се подиграват. 4. Държат се грубо с тях, блъскат ги, удрят ги.	
3. Ако в класа има деца, към които останалите се отнасят лошо, кога за пръв път го забелязахте?	1. През миналата учебна година. 2. През тази учебна година. 3. През последния месец. 4. Съвсем наскоро.	
4. Ако имате предвид колко чести и колко сериозни са нещата, които се случват с тези деца, как бихте ги определили?	1. Като жертви на тормоз. 2. Към момента не са, но биха могли да се превърнат в такива. 3. Става въпрос по-скоро за безобидни неща, типични за отношението между връстници.	
5. Ако в класа има деца, към които останалите се отнасят зле, необходима ли е специална интервенция от страна на възрастния?	1. Да, тези деца се нуждаят от помощ, за да се интегрират успешно в групата. 2. Проблемите не са толкова сериозни, в такива случаи е по-добре	

	децата сами да решават проблеми помежду си.	
6. Има ли в класа деца, които са импулсивни, със слаб самоконтрол, лесно се разгневяват, бурно реагират, ако останалите им пречат?	1. Да, има. Общо: _____ Момчета: _____ Момичета: _____	2. Не, няма
7. Ако има такива деца, как се отнасят останалите към тях?	1. Избягват ги или се опитват да не им обръщат внимание. 2. На свой ред реагират агресивно, което създава конфликти и напрежение в класа.	
8. Ако имате предвид колко чести и колко сериозни са нещата, които се случват, как бихте определили тези деца?	1. Като агресори, на които останалите на свой ред отмъщават. 2. Към момента не са такива, но биха могли да се превърнат в агресори, на които останалите отмъщават. 3. Става въпрос по-скоро за безобидни неща, типични за отношенията между връстници.	
9. Ако в класа има деца с неовладяно, импулсивно поведение, необходима ли е специална интервенция от страна на възрастния?	1. Да, тези деца се нуждаят от помощ, за да се интегрират успешно в групата. 2. Проблемите не са толкова сериозни, в такива случаи е по-добре децата сами да решават проблемите помежду си.	
10. Има ли в класа деца, които обичат нарочно да дразнят и да се подиграват на другите, опитват се да доминират, държат се грубо, агресивно и без видима причина?	1. Да, има. Общо: _____ Момчета: _____ Момичета: _____	2. Не, няма.

<p>11. Ако в класа има такива деца, бихте ли определили действията им като тормоз, т.е. целят да причинят страдание на очевидно по-слабо от тях дете, като действията се повтарят многократно, за продължителен период от време?</p>	<ol style="list-style-type: none">1. Да, действията им могат да се определят като тормоз над връстниците.2. Към момента не са такива, но в перспектива могат да прераснат в тормоз.3. Става въпрос по-скоро за безобидни неща, типични за отношенията между връстници.
<p>12. Ако в класа има деца, които обичат да дразнят, да се подиграват на другите, да доминират, държат се агресивно и без видима причина, необходима ли е специална интервенция от страна на възрастния?</p>	<ol style="list-style-type: none">1. Да, тези деца се нуждаят от помощ, за да се интегрират успешно в групата.2. Проблемите не са толкова сериозни, в такива случаи е по-добре децата сами да решават проблемите помежду си.

Благодарим Ви за участието!

2.

**ВЪПРОСНИК ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В КЛАСА
(ЗА УЧЕНИЦИТЕ). ВАРИАНТ А**

ВЪПРОСНИК ЗА УЧЕНИКА

Уважаеми ученици, въпросникът, който Ви предлагаме, се отнася до взаимоотношенията в класа. Моля, отговорете на всеки въпрос. Тук няма правилни и неправилни отговори. От значение е само личното мнение.

Изследването е анонимно и не е необходимо да пишете имената си. Благодарим Ви за участието!

ВЪПРОСИ	ОТГОВОРИ	
1. Има ли в класа ученици, към които останалите се отнасят зле: обиждат ги, подиграват им се, блъскат ги грубо или ги удрят, разпространяват за тях клюки, слухове, изключват ги от нещата, които останалите правят заедно?	1. Да, има. Общо: _____ Момчета: _____ Момичета: _____	2. Не, няма.
2. Ако има ученици, към които останалите се отнасят зле, колко често се случват такива неща?	1. Почти всеки ден. 2. От време на време. 3. Рядко.	
3. Има ли в класа ученици, които обичат да помагат на другите, застъпват се за по-слабите, защитават тези, които имат нужда?	1. Да, има. Общо: _____ Момчета: _____ Момичета: _____	2. Не, няма.
4. Ако има такива ученици, колко често помагат на другите?	1. Винаги когато някой има нужда. 2. Само понякога. 3. Рядко.	
5. Има ли в класа ученици, които обичат да командват, да карат другите да правят неща, които не	1. Да, има. Общо: _____ Момчета: _____	2. Не, няма.

искат, държат се грубо, агресивно и без причина?	Момичета: _____	
б. Ако има такива ученици, колко често те се държат по този начин?	1. Почти всеки ден. 2. От време на време. 3. Рядко.	

Вие сте: (а) момче; (б) момиче.

Навършени години: _____ Клас: _____

3.

**ВЪПРОСНИК ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В КЛАСА
(ЗА УЧЕНИЦИТЕ). ВАРИАНТ Б**

ВЪПРОСНИК ЗА УЧЕНИКА

Уважаеми ученици, въпросникът, който ви предлагаме, се отнася до взаимоотношенията в класа. Моля, отговорете на всеки въпрос. Тук няма правилни и неправилни отговори. От значение е само личното мнение.

Изследването е анонимно и не е необходимо да пишете имената си. Благодарим ви за участието!

ВЪПРОСИ	ОТГОВОРИ	
1. Има ли в класа ученици, към които останалите се отнасят зле: обиждат ги, подиграват им се, блъскат ги грубо или ги уд- рят, разпространяват за тях клюки, гадни слухове, изключват ги от нещата, които останалите правят заедно?	1. Ако има, посочи имената им: _____ _____ _____ _____	2. Не, няма.
2. Ако има ученици, към които останалите се отнасят зле, колко често се случват такива неща?	1. Почти всеки ден. 2. От време на време. 3. Рядко.	
3. Има ли в класа ученици, които обичат да помагат на другите, застъпват се за по-слабите, защитават тези, които имат нужда?	1. Ако има, посочи имената им: _____ _____	2. Не, няма.
4. Ако има такива ученици, колко често помагат на другите?	1. Винаги когато някой има нужда. 2. Само понякога. 3. Рядко.	

5. Има ли в класа ученици, които обичат да командват, да карат другите да правят неща, които не искат, държат се грубо, агресивно и без причина?	1. Ако има, посочи имената им: _____ _____ _____ _____	2. Не, няма.
6. Ако има такива ученици, колко често те се държат по този начин?	1. Почти всеки ден; 2. От време на време; 3. Рядко.	

Ти си: (а) момче; (б) момиче.

Навършени години: _____ Клас: _____

4.

САМООПИСАТЕЛЕН ВЪПРОСНИК ЗА УЧЕНИЦИТЕ

ТОРМОЗЪТ ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ В УЧИЛИЩЕ

Уважаеми ученици, въпросникът, който ви предлагаме, се отнася до тормоза от връстниците в училище.

КАКВО ОЗНАЧАВА ТОРМОЗ ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ В УЧИЛИЩЕ?

- **Тормозът от връстниците** в училище се състои в преднамерено лошо отношение на един ученик или група към съученик, който е по-слаб и не може да се защити (да им отговори): например дразнят го, обиждат го, подиграват му се, измислят му неприлични прякори, бутат го, удрят го или го ритат, заплашват го, вземат му нещата, изнудват го, затварят го в стаята или правят други неприятни неща.
- **Тормоз** освен това е и разпространението на зловни слухове, клюки и измислици за някого в училище, писането на обидни неща, например в социалните мрежи, качване на снимки, клипове или други неприлични материали, а и когато съучениците нарочно изключват даден ученик от това, което правят, изолират го и дори не искат да говорят с него.
- **Тормоз** означава, когато към даден ученик се отнасят по този начин не само веднъж, а постоянно, в продължение на дълъг период от време.
- **Тормозът** се различава от конфликтите, караниците или схватките в училище, които възникват между съученици с приблизително еднаква сила. При тормоза едната страна очевидно е по-силна от другата, която не може да се защити, да отговори на този, който я тормози.

ВЪПРОСНИК ЗА ТОРМОЗА ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ В УЧИЛИЩЕ

Уважаеми ученици, след като прочетете всеки въпрос, оградете верния според вас отговор.

Тук няма правилни и неправилни отговори. От значение е само личното мнение. Изследването е анонимно и не е необходимо да пишете имената си. Благодарим ви за участието!

ВЪПРОСИ	ОТГОВОРИ
1. В твоето училище какво правят учениците, които тормозят други ученици? (Може да оградиш повече от един отговор.)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Блъскат ги, удрят ги. 2. Заплашват ги. 3. Обиждат ги, подиграват им се, измислят им неприлични прякори. 4. Дразнят ги. 5. Вземат им от нещата. 6. Говорят зад гърба им, разпространяват за тях неверни неща, клюки. 7. Изнудват ги. 8. Настройват другите ученици срещу тях. 9. Искат им пари. 10. Пишат обидни неща в социалните мрежи; качват неприлични снимки или материали в интернет. 11. Изпращат гадни имейли и SMS-и. 12. Друго (посочи какво): _____
2. Къде се случва ученици да бъдат тормозени? (Може да оградиш повече от един отговор.)	<ol style="list-style-type: none"> 1. В класната стая. 2. По коридорите. 3. В тоалетните. 4. Пред бюфета. 5. В двора на училището. 6. На улицата. 7. В квартала, пред блока. 8. На друго място (посочи къде): _____
3. Случвало ли се е да те тормозят през тази учебна година в училище?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Всеки ден. 2. Няколко пъти в седмицата. 3. Един път в седмицата. 4. По-рядко от един път в седмицата. 5. Досега не се е случвало да ме тормозят.

<p>4. Ако се е случвало да те тормозят, кога започна тормозът?</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Преди две години. 2. Преди една година. 3. Преди около шест месеца. 4. Преди един-два месеца. 5. През последните една-две седмици. 6. Досега не се е случвало да ме тормозят.
<p>5. Ако се е случвало да те тормозят, тези които те тормозиха, бяха?</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. От твоя клас. 2. От други класове. 3. И от твоя клас, и от други класове. 4. Досега не се е случвало да ме тормозят.
<p>6. Ако се е случвало да те тормозят, тези които те тормозиха, бяха?</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Момчета. 2. Момичета. 3. И момчета, и момичета. 4. Досега не се е случвало да ме тормозят.
<p>7. Ако се е случвало да те тормозят, този който те тормозеше, беше?</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сам. 2. С него имаше и други, които също те тормозеха. 3. С него имаше и други, но те само гледаха. 4. Досега не се е случвало да ме тормозят.
<p>8. Когато те тормозиха, ти каза ли на някого? (Може да оградиш повече от един отговор.)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Казах на някого от учителите. 2. Казах на майка ми. 3. Казах на баща ми. 4. Казах на брат ми/сестра ми. 5. Казах на приятели. 6. Казах на друг човек (посочи): _____ 7. Не казах на никого. 8. Досега не се е случвало да ме тормозят.
<p>9. Ако си казал на някого, това по-</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Да. 2. Не. 3. Не съм казвал на никого.

могна ли ти, доведе ли до спиране на тормоза?	4. Досега не се е случвало да ме тормозят.
10. Когато отиваш на училище, безпокоиш ли се да не те тормозят?	1. Не, никога. 2. Понякога. 3. Често. 4. Почти винаги.
11. Случвало ли се е ти да тормозиш друг ученик през тази учебна година?	1. Почти всяка седмица. 2. Почти всеки месец. 3. По-рядко от един път в месеца. 4. Не се е случвало да тормозя друг ученик.
12. Има ли в твоя клас ученици, които обичат да тормозят другите?	1. Да. 13. Ако има, колко са на брой? ____ 2. Не.
14. Има ли в твоя клас ученици, които често са тормозени от другите?	1. Да. 15. Ако има, колко са на брой? ____ 2. Не.
16. Как би постъпил, ако видиш няколко твои съученици да тормозят друг ученик от класа? (Посочи само един отговор, който най-добре съответства на твоето мнение.)	1. Ще се отдалеча, без да правя нищо: не е моя работа и не ме засяга. 2. Ще ми стане жал, но няма да се намеся. 3. Ще се намеся и ще защита човека, когото тормозят. 4. Ще поговоря с други съученици, за да накараме останалите да престанат. 5. Ще се присъединя и аз към тормоза: то си е забавно и едва ли е нещо много сериозно. 6. Няма да направя нищо, но ще се приближа, за да гледам, защото ми е любопитно какво ще стане.

17. Ти си: а) момче; б) момиче.

18. Навършени години: _____ 19. Клас: _____

Пламен Калчев
ТОРМОЗЪТ ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ В УЧИЛИЩЕ
Метод за оценка

Редактор Людмила Андреева
Коректор Павлина Върбанова

София
2015